

УДК 394 : 911.37 (477.41/42–191.2) “185/195”

ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ (СЕРЕДИНА ХІХ – СЕРЕДИНА ХХ ст.)

Григорій РАЧКОВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра етнології

У статті аналізуються соціальні типи, динаміка розвитку та кількісні зміни поселень на території Середнього Полісся. Зокрема, упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. тут виникла значна кількість нових населених пунктів. Однак кількісні зміни не в повній мірі відображають усі процеси, що відбувалися тоді. Виявлено, що в останній чверті ХІХ ст. село було основним типом сільського поселення, а на початку ХХ ст. місцеві мешканці почали активно переселятися із багатодвірних населених пунктів на нові малодвірні – хутори. Зупинився цей процес у роки радянської влади – через колективізацію та усупільнення земельних ресурсів.

Ключові слова: етнологія, Середнє Полісся, поселення, розселення, село, хутір, ферма.

Поселення – один із важливих об'єктів народознавчого дослідження, позаяк їхні типи та форми засвідчують певні етнічні традиції, особливості господарських занять, природно-географічного середовища тощо. Попри наявність окремих праць¹ у науковій літературі розвиток поселень на території Середнього Полісся зокрема й України загалом висвітлений наразі недостатньо.

Сучасна етнологічна наука використовує декілька типологій поселень: соціальну (за конфігурацією і формою забудови), топографічну, історичну (за кількістю дворів або мешканців) та ін.² Становлення й еволюцію типів сільських

¹ *Stecki T. J.* Wolyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów, 1864. Т. 1; *Nowicki F.* Wolyń i jego mieszkańcy w r. 1863. Krótki opis gubernii Wolyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym. Drezno, 1870; *Zaborski B.* O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. Kraków, 1926; *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии. Киев, 1887. Ч. 1; *Толмачев И. Н.* Юго-Западный край: статистическое обозрение. Киев, 1897. Т. 1: Восточное Полесье; *Тутковский П. А.* Антропогеографические этюды по Вольни // Труды Общества исследователей Вольни. Житомир, 1915. Т. 13. Вып. 1. С. 78–128; *Козакевич М. З.* Типи поселень на українському Поліссі // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. Київ, 1959. С. 24–40; *Стельмах Г. Ю.* Дорадянські типи сільських поселень на території Української РСР // Українська етнографія. Київ, 1954. С. 10–140 [Наукові записки / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Т. III]; *Його ж.* Історичний розвиток сільських поселень на Україні. Київ, 1964; *Рачковський Г.* Малодвірні сільські поселення Середнього Полісся в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі Овруцького повіту Волинської губернії) // Гуржіївські історичні читання. Збірник наукових праць. Черкаси, 2007. С. 187–191.

² *Рикман Э. А.* Типология традиционных поселений в румынской этнографии // Типология основных элементов традиционной культуры. Москва, 1984. С. 106–114; *Витов М. В.* О классификации поселений // Советская этнография. 1954. № 3. С. 34; *Стельмах Г. Ю.* Історичний розвиток сільських поселень... С. 5–38.

поселень зумовлювало багато чинників, серед яких найважливішу роль відігравали географічне середовище, історичні умови та соціально-економічні умови. Вплив кожного з них на розвиток типів поселень на певних етапах історичного минулого був різний, але завжди вони взаємодіяли. Демографічні, соціально-політичні та економічні зміни впливали на територіальний розподіл населення, що, своєю чергою, спричиняло зміну кількості і типів населених пунктів. Однак у різних історико-етнографічних районах України зазначені процеси були різні. У пропонованому дослідженні автор розглядає передусім соціальні типи, динаміку розвитку та кількісні зміни різних типів поселень.

Для виявлення основних тенденцій у розвитку поселень Середнього Полісся треба спершу окреслити територію дослідження. У науковій літературі, в якій ідеться про окремі аспекти порушеного питання, частіше розмежують територію Полісся за адміністративно-територіальним принципом. Під час відповідного розмежування етнокультурні особливості населення не враховують, позаяк адміністративно-територіальний устрій становить розподіл території держави на частини (адміністративно-територіальні одиниці), які є територіальною основою для функціонування системи органів державної влади. Тому до адміністративних одиниць належали різні з етнографічного погляду терени, зокрема Волинь і Полісся у Волинській губернії у складі Російської імперії чи Волинського воєводства у складі міжвоєнної Польщі. Південну межу Середнього Полісся сучасні етнологи проводять вище міст Рівне — Новоград-Волинський — Радомишль; на сході цей етнографічний район обмежений рікою Дніпро, на заході – рікою Горинь³.

У XIX – на початку XX ст. окреслена територія перебувала у складі повітів Волинської та Київської губерній Російської імперії. Адміністративна приналежність окремих населених пунктів до різних волостей краю змінювалася. Наприклад, станом на 1887 р. села Борове, Дерть та слобода Боровські Будки перебували в межах Олевської волості Овруцького повіту⁴, а на початку XX ст. значилися уже у складі Кисорицької волості⁵; села Калинівка та Рудня-Калинівська наприкінці 80-х років XIX ст. перебували в межах Нововороб'ївської волості⁶, а в 1911 р. вони належали до Базарської волості⁷; урочище В'юнище

³ *Гладкий М.* Традиційне скотарство Середнього Полісся другої половини XIX першої третини XX ст. (Історико-етнологічне дослідження). Дрогобич, 2007. С. 9–10. Див. також працю М. Глушка “Середнє Полісся у системі етнографічного районування України: локалізація, межі (за матеріалами наукових досліджень другої половини XX – початку XXI ст.)”, опубліковану у цьому виданні.

⁴ Список населенних мест Волынской губернии. Житомир, 1887. С. 163, 165.

⁵ Список населенных мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 161; Список населенных мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 108.

⁶ Список населенных мест Волынской губернии. Житомир, 1887. С. 167.

⁷ Список населенных мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 165, 172.

та хутір Липник у списках поселень за 1899 р. перебували в межах Городницької волості Новоград-Волинського повіту⁸, а на початку XX ст. значилися у складі відповідно Пищівської та Сербівської волостей⁹.

Водночас змінювалися і центри волосних правлінь. Наприклад, усередині 80-х років XIX ст. у Рівенському повіті існувала волость із центром у с. Підлужному, в Овруцькому повіті – волость із центром у с. Жубровичах¹⁰, натомість із кінця 1880-х років і до першого десятиліття XX ст. центром волості в Рівенському повіті було містечко Костопіль¹¹, а з 1905 р. в Овруцькому повіті – с. Білокоровичі¹². Подібні процеси спостерігалися і в інших повітах Волинської та Київської губерній. Після Першої світової війни відбулися зміни в політичній підпорядкованості території Середнього Полісся. Зокрема, 4 лютого 1921 р. частину теренів колишньої Волинської губернії було поділено та зараховано до складу новоутворених Волинського і Поліського воєводств Польщі. Точніше, частина Вирівської волості відійшла до складу Клесівської гміни Сарненського повіту Поліського воєводства¹³. До зазначеного ж повіту відійшли також колишні волості Рівенського повіту Волинської губернії: Немовицька, Висоцька та Дубровицька. Переважна більшість поселень, що на початку XX ст. належала до Кисорицької волості Овруцького повіту, 1921 р. відійшла до складу Сарненського повіту. У територіальних межах Кисорицької гміни опинилися три села колишньої Олевської та два поселення Юрівської волостей Овруцького повіту, натомість один населений пункт був підпорядкований Березівській гміні Лунинецького повіту. До цієї ж гміни відійшли населені пункти, які раніше були у складі Мінської губернії.

Зміни стосовно адміністративної приналежності торкнулися й окремих населених пунктів. Так, урочище Видимир, яке на початку XX ст. було підпорядковане Деражненській волості Рівенського повіту, за територіальним поділом 1921 р. відійшло до Городецької гміни Сарненського повіту Поліського воєводства¹⁴. Подібна ситуація торкнулася адміністративної приналежності колонії Залипів'я, яка до 1921 р. була у складі Деражненської волості, а згодом

⁸ Список населенных пунктов Волынской губернии. Житомир, 1899. С. 25, 35.

⁹ Список населенных мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 137; Список населенных мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 74, 214.

¹⁰ *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение... С. 361.

¹¹ Памятная книжка Волынской губернии на 1889 г. Житомир, 1888. Отд. IV. С. 3; Памятная книжка Волынской губернии на 1911 г. Житомир, 1910. Отд. III. С. 84.

¹² Памятная книжка Волынской губернии на 1906 г. Житомир, 1905. С. 122.

¹³ Пор.: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 188–212; Skorowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Warszawa, 1924. T. 8: Województwo Poleskie. S. 62.

¹⁴ Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 56; Skorowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej... T. 8. S. 61.

відійшла до Костопільської волості Рівенського повіту Волинського воєводства¹⁵. Село Дерманка-Холопська Селищенської волості з 1921 р. підпорядковувалося Кустинській гміні Рівенського повіту, а на основі колишньої Селищенської волості було створено Людвипільську гміну.

Подальшу реформу адміністративного устрою, що позначилася на поселеннях Сарненського повіту, провели в листопаді 1930 р., коли цей повіт приєднали до Волинського воєводства¹⁶.

На території, що відійшла до радянської України, схема адміністративно-територіального устрою змінювалась упродовж 1922–1932 років аж чотири рази. Зокрема, уже в 1919 р. зі складу Радомишльського повіту було виокремлено Чорнобильський повіт, а з Овруцького повіту – Коростенський. До Коростенського повіту відійшли Барашівська, Ушомирська волості Житомирського повіту, Білокоровицька, Коростенська (Іскоростенська), Лугинська, Олевська, Татарновицька та Юрівська волості Овруцького повіту¹⁷. Перекроювання меж губерній і повітів та створення великої кількості сільрад (переважно задля фіскальної мети) ускладнювали керування територіями. У циркулярі губвиконкомом за підписом народного комісара внутрішніх справ Миколи Скрипника від 23 січня 1922 р. йшлося про те, що внаслідок змін в адміністративно-територіальному поділі, які відбулися у попередні роки, наркомат не має навіть повних списків усіх населених пунктів України, а також належного уявлення про межі волостей і повітів¹⁸. 6 жовтня 1922 р. третя сесія ВУЦВК VI скликання затвердила нову триступеневу систему територіального районування, яка передбачала наявність округ з утворенням волосних (районних) і сільських адміністративних одиниць. Останні дві становили фактично збільшені повіти та волості. Сільські ради створювалися з чисельністю мешканців не менше 1 000 осіб, волосні райони повинні були мати від 25 до 40 тис. жителів, а округи 450–600 тис. осіб¹⁹. Роботи з нового районування розпочали наприкінці листопада 1922 р. і закінчили 3 лютого 1923 р.

Постановами ВУЦВК “Про адміністративно-територіальний поділ Волині” та “Про адміністративно-територіальний поділ Київщини” від 7 березня 1923 р. повіти були перетворені в округи, а збільшені волості – у райони²⁰. До Київської округи відійшла частина Горностайпільської волості Чорнобильського повіту, а

¹⁵ Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 136; Skorowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Warszawa, 1923. T. 9: Wojewódstwo Wołyńskie. S. 53.

¹⁶ Історія міст і сіл української РСР: Ровенська область. Київ, 1973. С. 547.

¹⁷ Список волостей УССР. Харьков, 1921. С. 1.

¹⁸ *Верменич Я.* Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20–30-х рр.: прорахунки й уроки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, 2003. Вип. 10. С. 82.

¹⁹ *Ярошевич А.* Адміністративне районування Київщини. Б. м., б. р. С. 8, 11.

²⁰ Збірник узаконень і розпоряджень Уряду України. 1923. № 18–19. С. 306, 309.

до новоутвореної Малинської округи відійшло 9 із 13 волостей Радомишльського повіту та 9 окремих волостей і решта території Горностайпільської волості Чорнобильського повіту²¹.

За постановою Раднаркому від 24 квітня 1924 р. та постановою ВУЦВК від 13 березня 1925 р., Малинську округу було розформовано, а її колишні райони стали складовою інших округ: Малинський і Потіївський – Коростенської, Радомишльський і Коростишівський – Житомирської, Чорнобильський, Хабнівський, Розважівський та Іванківський – Київської округ²²; територію ліквідованого Ставищанського району поділили між Радомишльським, Коростишівським та Брусилівським районами. За черговою адміністративно-територіальною реформою від 15 вересня 1930 р. поділ на округи скасували, натомість встановили самостійні адміністративні одиниці – райони, що підпорядковувалися безпосередньо столичному центру. Двоступенева система не виправдала себе, тому постановою IV позачергової сесії ВУЦВК від 9 лютого 1932 р. було створено області²³. У середині 1930-х років пробували повернутись до триступеневої системи адміністративного поділу зразка 1920-х років. Зокрема, за постановою ЦВК УСРР “Про утворення округ на території Київської і Вінницької областей”, було утворено Коростенську округу з дев’ятьох районів: Коростенського, Чоповицького, Лугинського, Смільчинського, Олевського, Словечанського, Овруцького, Народицького та Барашівського²⁴. Загалом новостворені округи вже відрізнялися від попередніх за площею, складом населення та підпорядкуванням. Однак цю реформу не довели до кінця, позаяк деякі райони так і не стали складовою адміністративних округ²⁵. Уже в 1937 р. за постановою ЦВК СРСР було відновлено систему область – район, а з Київської області виокремили Житомирську²⁶.

З огляду на непостійність територіальних меж адміністративних одиниць, за основу територіальної підпорядкованості населених пунктів Середнього Полісся приймаємо адміністративний устрій станом на 1911 р. для північних повітів Волинської губернії²⁷ і станом на 1900 р. – для Київської губернії²⁸. Зокрема, до території нашого дослідження належать усі 16 волостей (Базарська, Білокоровицька, Великофоснянська, Гладковицька, Коростенська, Кисорицька, Лугинська, Народицька, Нововороб’ївська, Норинська, Олевська, Покалівська, Словечанська, Татарновицька, Христинівська, Юрівська) Овруцького повіту,

²¹ Ярошевич А. Адміністративне районування Київщини. С. 8.

²² Збірник законень і розпоряджень УСРР. 1925. № 12. С. 96.

²³ Збірник законень і розпоряджень УСРР. 1932. № 5. С. 28.

²⁴ Там само. 1932. № 13. С. 8.

²⁵ Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006: Довідник: Офіційне видання. Житомир, 2007. С. 9.

²⁶ Там само. С. 539.

²⁷ Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 2–454.

²⁸ Список населённых мест Киевской губернии. Киев, 1900. С. 1001–1291.

чотири (Барашівська, Горошківська, Ушомирська, Фасівська) із 20 волостей Житомирського повіту, три (Городницька, Сербівська, Ємільчинська) із 21 волості Новоград-Волинського повіту; 11 (Березненська, Вирівська, Висоцька, Деражненська, Дубровицька, Костопільська, Любиковицька, Немовицька, Селищенська, Степанська та Стидинська) із 17 волостей Рівенського повіту Волинської губернії; 12 (Вишевицька, Горностайпільська, Іванківська, Красятицька, Малинська, Мартиновицька, Потіївська, Приборська, Розважівська, Хабненська, Чорнобильська, Шепеличівська) із 16 волостей Радомишльського повіту Київської губернії.

Окреслена територія займала загальну площу 28 975,8 км², зокрема: Овруцький повіт – 10 552,6 км² (36,41% площі Середнього Полісся), згадані волості Житомирського повіту – 2 104,6 км² (27,5% площі всього повіту, 7,26% площі Середнього Полісся), зазначені волості Новоград-Волинського повіту – 2 041,9 км² (28,1% площі всього повіту, 7,05% площі Середнього Полісся), волості Рівенського повіту – 6 459,6 км² (75% площі всього повіту, 22,3% площі Середнього Полісся), північні волості Радомишльського повіту – 7 817,1 км² (83,4% площі всього повіту, 26,97% площі Середнього Полісся)²⁹.

Упродовж 1858–1884 років чисельність населення у повітах Волинської губернії, до якої належала територія Середнього Полісся, зросла з 1 415 884³⁰ до 1 884 380 осіб³¹, тобто на 24,8%. Якщо в 1858 р. його приріст становив 0,36% на рік, то в 1861 р. – уже 1,42%³², а в 1904 р. – 1,86%³³. Від 1884 р. до проведення першого загального перепису в 1897 р. у повітах цієї адміністративної одиниці населення збільшилося з 1 884 380 до 2 755 635 осіб³⁴, тобто на 46,2%.

Упродовж 1884–1904 років населення у повітах Волинської губернії (без урахування міського) зросло на 1 193 551 особу, або ж на 63,3%, і становило 3 077 993 мешканці³⁵.

Збільшення чисельності населення у північних повітах Волинської губернії мало свої особливості. З 1858 р. до 1897 р. в Овруцькому повіті населення збільшилося з 99 375³⁶ до 197 997 осіб³⁷, тобто на 99,2%. За цей же період у Рівенському повіті кількість населення зросла з 11 104 до 248 428 осіб (123,8%),

²⁹ Підраховано за: Памятная книжка Волынской губернии на 1889 г. Житомир, 1888. С. 2; Толмачев И. Н. Юго-Западный край: статистическое обозрение. Киев, 1897. Т. 1: Восточное Полесье. С. 234; Тутковский П. А. Антропогеографические этюды по Волыни. С. 78–128.

³⁰ Підраховано за: Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańce... S. 64.

³¹ Забелин А. Военно-статистическое обозрение... С. 110.

³² Підраховано за: Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańce... S. 64.

³³ Підраховано за: Памятная книжка Волынской губернии на 1906 г. Житомир, 1905. С. 8–9, 11.

³⁴ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. Санкт-Петербург, 1904. Т. 8: Волынская губерния. С. 3.

³⁵ Памятная книжка Волынской губернии на 1906 г. С. 11.

³⁶ Підраховано за: Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańce... S. 62.

³⁷ Памятная книжка Волынской губернии на 1906 г. Житомир, 1905. С. 10.

у Житомирському – з 160 529 до 367 964 (129,2%), у Новоград-Волинському – з 153 456 до 332 046 осіб (116,4%). Упродовж 1892–1894 років у досліджуваному регіоні природний приріст населення становив 2,09%, тоді як в усій Волинській губернії – лише 1,73%, а в Київській губернії – 1,56%³⁸. Тоді ж природний приріст сільського населення становив 2,18%, сягнувши свого максимуму у Висоцькій волості Рівенського (3,08%), Кисорицькій волості Овруцького (3,29%), Приборській волості Радомишльського (2,53%) та Горошківській волості Житомирського (2,78%) повітів³⁹. Найменший приріст населення спостерігався у Чорнобильській волості (1,48%).

За період між проведеними в 1897 р. та 1912 р. переписами чисельність населення Середнього Полісся збільшилася так: у Житомирському повіті на 64 923 особи (17,6%), Рівенському – на 62 044 (24,9%), Овруцькому – на 56 023 (28,3%), Новоград-Волинському – на 111 757 (33,6%)⁴⁰.

Упродовж першого десятиліття XX ст. темпи приросту населення помітно змінилися тут. Якщо у згаданих волостях Новоград-Волинського повіту з 1905 р. до початку 1910 р. чисельність жителів збільшилася з 55 249⁴¹ до 62 824 осіб⁴² (на 13,7%), Овруцького – з 205 918 до 229 668 осіб (на 11,5%), Рівенського – з 139 162 до 145 156 осіб (на 4,3%), то в північних волостях Житомирського повіту навпаки – вона зменшилася на 2,7%. У двох волостях із чотирьох Житомирського повіту чисельність населення збільшилася (в Ушомирській волості зі 16 364 осіб у 1905 р. до 18 033 особи в 1910 р. (на 10%), Барашевській – з 25 879 до 26 455 осіб), у двох інших навпаки – вона зменшилася (у Горошківській волості на 438 осіб (1,5%), Фасівській – на 5 447 осіб (23,6%)). У другій половині першого десятиліття XX ст. з 11 волостей Рівенського повіту, що перебували в межах Середнього Полісся, у вісьмох адміністративних одиницях кількість населення збільшилася від 2,8% у Костопільській волості до 28,5% у Немовицькій, а в трьох інших – зменшилося на: 1% у Дубровицькій, 10,8% у Дераженській та 15% у Березненській волостях.

Синхронно зі збільшенням чисельності населення та розвитком продуктивних сил відбувалися значні зміни в мережі поселень різних типів. Якщо в 1583 р. на теренах, де згодом постала Волинська губернія, налічувалося 1 595 населених пунктів⁴³, то в 1791 р. тут було 114 міст і містечок та 2 234 поселення сільського типу⁴⁴. Процес збільшення кількості поселень різних типів продовжувався на цих теренах і пізніше, набувши найбільших темпів в останній третині XIX – на початку XX ст.

³⁸ Толмачев И. Н. Юго-Западный край: статистическое обозрение. С. 229.

³⁹ Там же. С. 230.

⁴⁰ Підраховано за: Памятная книжка Волынской губернии на 1906 год. Отд. 5. С. 10; Тутковський П. А. Антропологеографические этюды по Волыни. С. 88, 89.

⁴¹ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 188–212.

⁴² Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 2–454.

⁴³ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року): У 2-х т. Вінніпег, 1984. Т. 1. С. 44.

⁴⁴ Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańce... S. 57.

У середині 60-х років XIX ст. у межах Волинської губернії, яка перебувала у складі Російської імперії, налічувалося 3 464 населені пункти, з них 3 317 вважалися поселеннями сільського типу⁴⁵. До 1883 р. загальна їхня кількість значно зросла і становила вже 5 089 населених пунктів⁴⁶. Отож лише упродовж неповних трьох десятиліть кількість сільських поселень на теренах цього краю збільшилася на 53%, а за абсолютними показниками – на 1 772 одиниці.

Приріст населення впливав передусім на збільшення чисельності мешканців сільської місцевості, а заодно і на кількість хліборобських господарств. Цей процес супроводжувався також постійним збільшенням кількості сільських населених пунктів і їхньої частки серед усіх поселень краю. Розвиток поселень сільських типів відбувався двома шляхами: по-перше, завдяки збільшенню кількості дворів і мешканців у населених пунктах, які існували раніше; по-друге, через утворення нових поселень. Упродовж 1863–1911 років загальна кількість поселень у Волинській губернії збільшилася на 138%, а упродовж 1883–1911 років – на 57%. На початку XX ст. темпи виникнення нових поселень на території Волинської губернії трохи зменшилися: у 1904 р. їх було 7 441 одиниця⁴⁷, 1906 р. – 7 912 одиниць⁴⁸, тобто на 471 одиницю (на 6,3%) більше, а в 1911 р. вже існувало 8 239 населених пунктів⁴⁹. Отож лише упродовж п'яти зазначених років кількість поселень зросла тут на 327 одиниць (на 4%).

Позаяк переважна більшість жителів Середнього Полісся була зайнята в сільському господарстві, то поселення сільського типу завжди становили понад 90% усіх населених пунктів краю.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. кількість поселень сільського типу у Волинській губернії постійно зростала: в 1863 р. їх було 3 317 одиниць⁵⁰, 1883 р. – 5 089⁵¹, 1904 р. – 7 299⁵², 1906 р. – 7 758⁵³, 1910 р. – 7 879⁵⁴, а в 1911 р. – 8 083 одиниць⁵⁵. Якщо на початку 80-х років XIX ст. на одне сільське поселення припадало в середньому 12,4 кв. версти (14 км²)⁵⁶, то на початку XX ст. – 7,8 кв. версти (8,8 км²).

В Овруцькому повіті, де всі волості були в межах Середнього Полісся, динаміка зміни кількості поселень має особливо виразну тенденцію до збільшення. Зокрема, наприкінці 1870-х років у межах повіту налічувалося 404

⁴⁵ Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańce... S. 57.

⁴⁶ Забелин А. Военно-статистическое обозрение... С. 110.

⁴⁷ Підраховано за: Памятная книжка Волынской губернии на 1906 г. С. 102–124.

⁴⁸ Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 25–324.

⁴⁹ Обзор Волынской губернии за 1911 г. Житомир, 1912. С. 2.

⁵⁰ Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańce... S. 57.

⁵¹ Забелин А. Военно-статистическое обозрение... С. 110.

⁵² Памятная книжка Волынской губернии на 1906 г. С. 102–124.

⁵³ Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 198.

⁵⁴ Материалы подворной переписи Волынской губернии. 1910 г. Житомир, 1914. С. 228.

⁵⁵ Обзор Волынской губернии за 1911 г. С. 2.

⁵⁶ Забелин А. Военно-статистическое обозрение... С. 116.

населених пунктів⁵⁷, у 80-х роках ХІХ ст. – 337⁵⁸ (за іншими даними, у 1884 р. їх було 403⁵⁹), а за даними топографічних карт – 540 поселень⁶⁰. На жаль, важко визначити точне датування російської військово-топографічної карти, так званої триверстки, уточнення і випуск якої працівники корпусу військових топографів здійснювали від 1850-х років до кінця ХІХ ст. Масштаб цієї карти – 3 версти в одному англійському дюймі, що відповідає масштабу 1:126 000 (1 см – 1 260 м); розмір кожного листа становив 58×42 см, що відповідає 73×53 км місцевості. “Триверстка” є для нас цінним джерелом передусім тому, що на ній позначені не лише найменші малодвірні поселення (урочища, хутори, фільварки, лісничівки тощо) із зазначенням кількості дворів, а й поодинокі споруди, зокрема корчми. Однак не всі поселення, що виникли і позначені на цій карті, мають власну назву; багато хуторів подано без зазначення топоніма. Лише зіставивши цю карту з картами пізнішого походження, зокрема з австро-угорською військовою картою (1:200 000) 1889–1890 років та польською так званою “тактичною” картою (1:100 000), опублікованою у 1926–1936 роках, основою якої послужили зйомки 1910–1911 років, маємо змогу ідентифікувати частину цих поселень.

І все ж поряд із великою інформативністю різні аркуші зазначеної карти мають деякі відмінності. Так, на окремих листах відсутні дані про кількість дворів у населених пунктах⁶¹, а також немає років зйомки і друку. Позаяк історія військової картографії не була предметом спеціального дослідження, хоча окремі питання і розглядалися принагідно в багатьох дослідженнях, присвячених загальним проблемам історії географії та картографії, умовно аркуші карти датують 1860–1890 роками⁶². Крім того, на карті не позначені залізниці, окремі гілки якої почали будувати в 1880-х роках. Зокрема, ділянка Поліської залізниці Рівне — Луцинець, що зводилася у 1883–1884 роках, стала до ладу в 1885 р.⁶³, залізниця Ковель —

⁵⁷ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1886. Т. 7. S. 780; Тутковський П. А. Антропогеографические этюды по Волини. С. 91.

⁵⁸ Підраховано за: Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1888. Т. 1: Уезды Житомирский, Новоград-Волынский и Овручский. С. 286–430. Щоправда, ці дані можуть бути неповними, позаяк парафіяльна структура не дублювала адміністративно-територіальний устрій. Наприклад, с. Люхча Бережницької волості Луцького повіту належить до парафії церкви с. Сарни (Доротичі) Немовицької волості Рівенського повіту. Тому Микола Теодорович не врахував поселення, що були на кордонах повіту, оскільки вони належали до парафій, центри яких перебували у складі Мінської та Київської губерній. Із 16 волостей Овруцького повіту лише 6 не мали спільних меж із двома сусідніми губерніями.

⁵⁹ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1. Приложение № 4.

⁶⁰ Підраховано за: Военно-топографическая карта Волынской губернии. Ряд XX, лист 5, 6, 7, 8; ряд XXI, лист 5, 6, 7, 8.

⁶¹ Военно-топографическая карта Волынской губернии. Ряд XXI, лист 6.

⁶² Gąsiewicz S. Terenoznawstwo kartoznawstwo i zdjęcia terenu. Warszawa, 1931. S. 82–83; Глушков В. В. История военной картографии в России (XVIII – начало XX в.). Москва, 2007. С. 335.

⁶³ Тутковський П. А. Побережье реки Львы // Труды Общества исследователей Волини. Киев, 1915. Т. XIII. Вып. I. С. 50.

– Сарни — Олевськ – у 1902 р.⁶⁴ На військово-топографічній карті ці ділянки не зазначені, тоді як на австро-угорській військовій карті 1889 р. залізниця Рівне – Луїнець і станції по ній уже наявні, скажімо, станції Любомирська і Степань (E.St. (Eisenbahnstation⁶⁵) Lubomirskaja, Stepan) Кустинської волості Рівенського повіту, які у списках поселень зазначені лише з 1905 р.⁶⁶ Натомість листи карти австро-угорського генерального штабу, що стосуються території Середнього Полісся, датовані 1889 р. (Рівне, Рокитне), 1890 р. (Овруч, Турів, Петриків), 1891 р. (Чорнобиль), 1911 р. (Пінськ), 1912 р. (Хабне). Тому можна припустити, що відомості з військово-топографічної карти “триверстки” можуть походити з першої половини 1880-х років.

До середини 1890-х років кількість населених пунктів в Овруцькому повіті становила 438 одиниць⁶⁷, у 1904 р. – 648 поселень⁶⁸, на початку 1906 р. – 625 населених пунктів⁶⁹, у 1909 р. – 670 одиниць⁷⁰, на початку 1910 р. – 710 одиниць⁷¹. Далі їхня кількість збільшилася до 791 поселення в 1911 р. та 822 одиниць у 1912 р.⁷² Станом на 1926 р. кількість поселень збільшилася тут до 1 373 одиниць (1 245 поселень на території радянської України⁷³ та 128 – у межах Сарненського повіту⁷⁴). Отож із 1870-х років за пів століття кількість поселень в Овруцькому повіті зросла на 239,8%, що за абсолютними показниками становило 969 населених пунктів. На жаль, брак даних за період 1930-х – початок 1940-х років не дає змоги простежити подальший розвиток поселень до 1946 р., коли в межах колишнього Овруцького повіту їх налічувалося 641 одиниця⁷⁵. Порівняно з найбільшим відомим показником чисельності поселень у 1926 р., кількість населених пунктів у 1946 р. зменшилася на 97%.

У цих хронологічних межах найбільші темпи приросту поселень спостерігалися в останніх роках XIX ст. та в перших десятиліттях наступного століття. Із 1870-х років до середини 1890-х років в Овруцькому повіті кількість поселень збільшилася лише на 8,6%, тоді як у Житомирському повіті – на 88%

⁶⁴ Тутковский П. А. Побережье реки Львы. С. 42, 52; Історія міст і сіл української РСР: Ровенська область. С. 531.

⁶⁵ Gąsiewicz S. Znaki topograficzne map Polskich, Niemieckich, B. Ros. Zach., Austrjackich, Rosyjskich i znaki taktyczne. Warszawa, 1930. S. 59.

⁶⁶ Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 200.

⁶⁷ Толмачев И. Н. Юго-Западный край: статистическое обозрение. С. 233. Щоправда, дослідник не врахував хутори і висілки, кожен з яких мав по декілька дворів.

⁶⁸ Підраховано за: Памятная книжка Волынской губернии на 1906 г. Житомир, 1905. С. 122.

⁶⁹ Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 160–177.

⁷⁰ Тутковский П. А. Антропогеографические этюды по Волыни. С. 91.

⁷¹ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 2–454.

⁷² Тутковский П. А. Антропогеографические этюды по Волыни. С. 91.

⁷³ Підраховано за: Статистичний довідник по Коростенській окрузі. Коростень, 1928. С. 3–58.

⁷⁴ Підраховано за: Skogowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej... Т. 8. S. 58–65.

⁷⁵ Підраховано за: Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. С. 161–191, 437–464.

⁷⁶ Тутковский П. А. Антропогеографические этюды по Волыни. С. 91.

(з 526 одиниць у 1879 р.⁷⁶ до 989 поселень у 1890 р.⁷⁷). Із середини 1890-х років до початку XX ст. в Овруцькому повіті приріст поселень сягав 23,5%, упродовж першого десятиліття XX ст. (до 1912 р.) – 52%, натомість упродовж наступних чотирнадцяти років він склав 67%. Отож в Овруцькому повіті кожне нове поселення виникало із збільшенням кількості населення в середньому на 199 осіб.

Зміни чисельності поселень у волостях Овруцького повіту можемо прослідкувати лише зі середини 80-х років XIX ст. За матеріалами різних джерел, у Білорічицькій (Жубровицькій) волості в середині 1880-х років налічувалося від 14⁷⁸ до 19⁷⁹–20⁸⁰ поселень. Микола Теодорович зазначив, що дані про Овруцький повіт він почерпнув із клірових відомостей за 1886 р.⁸¹, тоді як у джерелах за 1887 р. наведені дані, за якими в Білорічицькій волості виникло п'ять нових поселень, а саме: села Рудня Жеревецька і Рудня-Риківка та Радовельська Балярка (з 1899 р. – слобода), а також Мало-Дивлинський і Жубровицький хутори⁸². У 1890-х роках тут було від 17⁸³ до 22⁸⁴ населених пунктів. Якщо зважати на те, що Іван Толмачов у статистиці поселень не враховував населені пункти (хутори, висілки, колонії), що мали у своєму складі менше п'яти садиб⁸⁵, то цілком логічно припустити, що кількісна різниця стосується саме малодвірних поселень. На початок 1906 р. кількість населених пунктів становила 21 одиницю⁸⁶, в 1910 р. – 23⁸⁷, 1912 р. – 24⁸⁸, 1926 р. – 118 одиниць⁸⁹. Отож упродовж 1886–1926 років на території колишньої Білорічицької волості, що за новим територіальним устроєм відійшла до Лугинського та Олевського районів Житомирської області, приріст поселень склав

⁷⁷ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1895. T. 14. S. 912.

⁷⁸ Підраховано за: *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей... Т. 1. С. 287–430.

⁷⁹ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1887. С. 162–176.

⁸⁰ Підраховано за: Военно-топографическая карта Волынской губернии. Ряд XXI, лист 6.

⁸¹ *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей... Т. 1. С. 286.

⁸² Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1887. С. 166, 173, 165.

⁸³ *Толмачев И. Н.* Юго-Западный край: статистическое обозрение. С. 233.

⁸⁴ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego... Т. 14. S. 838; Підраховано за: Список населённых пунктов Волынской губернии. Житомир, 1899. С. 177–198 (Варто зазначити, що у “Списку...” нумерація кількості поселень не відповідає дійсній кількості, оскільки одне поселення з двочленным топонімом може згадуватися кілька разів: Давидівська Забара і Забара Давидівка, Кривальська Гута і Гута Кривальська тощо).

⁸⁵ *Толмачев И. Н.* Юго-Западный край: статистическое обозрение. С. 236.

⁸⁶ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 160–177.

⁸⁷ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 2–454.

⁸⁸ *Тутковский П. А.* Антропогеографические этюды по Волыни. С. 109.

⁸⁹ Підраховано за: Статистичний довідник по Коростенській окрузі. Коростень, 1928. С. 3–58.

742% (при 307% у повіті загалом). На рівні 1910 р. (23 одиниці) була кількість поселень у 1946 р.⁹⁰ Порівняно з найбільшою їх кількістю, зафіксованою у 1926 р., до середини 1940-х років з обліку зняли с. Риківку, де проживали переважно поляки (у жовтні 1941 р. воно вже не значилося на обліку⁹¹) та ще 96 поселень – переважно хутори. Однак згодом частина з них знову присутня у документах як окремі поселення. Зокрема, поселення поблизу залізничної станції Білокоровичі, де в 1926 р. налічувалося 364 господарства та 1 088 мешканців⁹², у жовтні 1961 р. було названо Новими Білокоровичами, а також переведено до категорії селищ міського типу⁹³; хутір Зарічка (у 1926 р. охоплював 146 господарств та 810 мешканців) у 1954 р. значилося уже як село⁹⁴. Поряд із вилученням з обліку одних поселень у 1946 р. виникають два нові села: Волошине Червоноволокської сільської ради, що на топографічній карті останньої третини ХІХ ст. було позначене як хутір Дубівка⁹⁵, та Нові Новаки (хутір Мало-Дивлинський⁹⁶ або Юзефівка⁹⁷).

Упродовж 1880–1926 років у Кисорицькій волості кількість поселень зростає на 872% – з 11 до 107 одиниць. У цій же волості до 1911 р. збільшилася чисельність поселень: до середини 1880-х років зафіксовано 11 населених пунктів⁹⁸ (за іншими даними – 14⁹⁹), через рік їх налічувалося уже 24 одиниці¹⁰⁰. Тоді ж виникли три села (Буда Красний Груд, Рудня Льва, Рудня Старики), чотири слободи (Олександрівка, Окоп (Боровські Будки¹⁰¹), Дворища та Довгань (Клюнь)), одне урочище (Слобода) та п'ять хуторів (Вербичів, Жерело, Жовни, Коцвин, Синичин). У 1890-х роках у Кисорицькій волості налічувалось 31 поселення¹⁰², 1906 р. – 30¹⁰³, 1909 р. – 36¹⁰⁴, 1910 р. – 38 поселень¹⁰⁵, а в 1911 р.

⁹⁰ Підраховано за: Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. С. 161–191.

⁹¹ Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини... С. 420–421.

⁹² Статистичний довідник по Коростенській окрузі. Коростень, 1928. С. 36.

⁹³ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. Р–1150, оп. 4, спр. 712, арк. 147–148.

⁹⁴ Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини... С. 285.

⁹⁵ Военно-топографическая карта Волынской губернии. Ряд ХХІ, лист 6.

⁹⁶ Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1887. С. 165.

⁹⁷ Военно-топографическая карта Волынской губернии. Ряд ХХІ, лист 6.

⁹⁸ Підраховано за: *Геодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей... Т. 1. С. 286–430.

⁹⁹ Підраховано за: Военно-топографическая карта Волынской губернии. Ряд ХХ, лист 5, 6; ряд ХХІ, лист 5, 6.

¹⁰⁰ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1887. С. 162–176.

¹⁰¹ Военно-топографическая карта Волынской губернии. Ряд ХХІ, лист 6.

¹⁰² Підраховано за: Список населённых пунктов Волынской губернии. Житомир, 1899. С. 177–193.

¹⁰³ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 160–177.

¹⁰⁴ *Тутковський П. А.* Антропогеографические этюды по Волыни. С. 102.

¹⁰⁵ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 2–454.

їхня кількість сягнула свого максимуму – 40 одиниць¹⁰⁶. Однак наступного року фігурувало лишень 35 населених пунктів¹⁰⁷. Аналогічна кількість поселень була 1926 р. у тій частині колишньої Кисорицької волості, що перебувала у складі радянської України¹⁰⁸, тоді як на території волості, що відійшла до Польщі, у 1921 р. числилися 72 населені пункти¹⁰⁹. Важливо зазначити й інше: з 38 поселень волості, що існували в 1910 р., до УСРР відійшло 18 одиниць, тоді як до Речі Посполитої – 20. З усього Овруцького повіту лише на території колишньої Кисорицької волості спостерігалось збільшення кількості поселень упродовж 1926–1946 років – з 107 до 127 одиниць, або ж на 18%¹¹⁰.

Порівнюючи відомості про кількість поселень у волостях Овруцького повіту, що містять праця М. Теодоровича, і список поселень за 1887 р., помітний значний приріст у Христинівській і Базарській волостях – відповідно на 137% та 141%. У Христинівській волості зафіксовано 26 нових населених пунктів: чотири села (Давидківська Грезля, Давидківська Гута, Нова Радча, Ситівка (Рудня-Ситівка)) та 21 хутір. У Базарській волості виникли 24 нові поселення: п'ять сіл, чотири колонії, десять слобод та п'ять урочищ. В інших волостях Овруцького повіту тоді також спостерігалось збільшення кількості поселень: у Гладковицькій волості на 111% (з 23 до 42 одиниць), Лугинській – на 82% (з 23 до 42), Нововороб'ївській – на 77% (з 13 до 23), Искоростенській – на 63% (з 27 до 44), Татарновицькій – на 56% (з 16 до 25), Юрівській – на 53% (з 17 до 26), Олевській – на 46% (з 15 до 22), Словечанській – на 39% (з 28 до 39), Великофосненській – на 36% (з 11 до 15), Покалівській – на 5% (з 44 до 46 одиниць). Лише в Народицькій та Норинській волостях кількість поселень зменшилася на одиницю у кожній.

Упродовж 1887–1926 років найбільший приріст кількості поселень спостерігався в Юрівській (з 26¹¹¹ до 169 поселень¹¹²) та Олевській (з 22 до 132) волостях, відповідно на 550% і 500%, найменший – у Нововороб'ївській – на 13% (з 23 до 26 одиниць).

В інших адміністративних одиницях Овруцького повіту показники приросту поселень розмістилися між крайніми показниками Нововороб'ївської та Юрівської волостей: у Базарській волості їхня кількість зросла на 22% (з 41 до 50 одиниць), у Норинській – на 40% (з 30 до 42), у Гладковицькій – на 56% (з 72 до 112), у Великофоснянській – на 73% (з 15 до 26), у Христинівській – на 86%

¹⁰⁶ Тутковский П. А. Антропогеографические этюды по Волини. С. 102.

¹⁰⁷ Там же. С. 109.

¹⁰⁸ Підраховано за: Статистичний довідник по Коростенській окрузі. Коростень, 1928. С. 3–58.

¹⁰⁹ Підраховано за: Skorowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej... Т. 8. S. 58–65.

¹¹⁰ Підраховано за: Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. С. 157–191, 435–466.

¹¹¹ Підраховано за: Список населённых мест Волинской губернии. Житомир, 1887. С. 162–176.

¹¹² Підраховано за: Статистичний довідник по Коростенській окрузі. Коростень, 1928. С. 3–58; Skorowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej... Т. 8. S. 34–43, 58–65.

(з 45 до 84), у Народицькій – на 88% (з 17 до 32), у Покалівській – удвічі (з 46 до 92), у Татарновицькій – на 116% (з 25 до 54), у Лугинській – на 136% (з 42 до 99), в Іскоростенській – на 163% (з 44 до 116), у Словечанській – на 192% (з 39 до 114 одиниць)¹¹³.

У період з 1926 р. до 1946 р. збільшення кількості поселень спостерігалось, як уже зазначено, на території, що була в межах колишньої Кисорицької волості. На рівні 1926 р. була кількість поселень (26 одиниць) на території Нововороб'ївської волості в 1946 р.¹¹⁴ На території решти колишніх волостей Овруцького повіту кількість поселень зменшилася: у Базарській волості на 8% (з 50 до 46 поселень), у Норинській – на 4% (з 42 до 30), у Великофоснянській – на 73% (з 26 до 15), у Народицькій – на 77% (з 32 до 18), у Покалівській та Гладковицькій – на 119% (відповідно з 92 до 42 та з 112 до 51), у Христинівській – на 147% (з 84 до 34), Олевській та Юрівській – на 175 та 172,6% (відповідно зі 132 до 48 та зі 169 до 62), у Татарновицькій – на 184% (з 54 до 19), у Лугинській – на 191% (з 99 до 34), у Словечанській та в Іскоростській – на 245 та 251% (відповідно зі 114 та 116 до 33 у кожній), у Білокоровицькій – у 5,13 рази (зі 118 до 23).

Чисельність населених пунктів у Барашівській, Горошківській, Ушомирській та Фасівській волостях, які охоплювали 27,5% площі всієї території Житомирського повіту, в 1880-х роках становила 158 одиниць, або ж 21,7% усіх поселень повіту¹¹⁵. На початку 1880-х років кількість поселень поліських волостей збільшилася зі 102¹¹⁶ до 158 населених пунктів¹¹⁷, тобто майже на 55%. У Барашівській волості кількість поселень у зазначений період збільшилася з 20 до 37 населених пунктів, тобто на 80%, у Горошківській – зі 40 до 55 одиниць, або ж на 37,5%, в Ушомирській – з 19 до 28 поселень, тобто на 47%, у Фасівській приріст поселень за кілька років склав 65% (з 23 до 38 одиниць).

До 1887 р. у чотирьох поліських повітах кількість поселень збільшилася до 263 одиниць¹¹⁸, тобто на 66,5%. Найбільшим був приріст в Ушомирській волості – 125%, що в абсолютних показниках становить 35 одиниць. Майже удвічі збільшилася чисельність поселень у Барашівській волості (з 37 до 76 одиниць), у Фасівській волості – на 54% (на 13 одиниць), у Горошківській волості – на 33% (на 18 одиниць).

¹¹³ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1887. С. 162–176; Статистичний довідник по Коростенській окрузі. Коростень, 1928. С. 3–58.

¹¹⁴ Підраховано за: Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. С. 157–191.

¹¹⁵ Підраховано за: Военно-топографическая карта Волынской губернии. Ряд XXI, лист 6, 7; ряд XXII, лист 6, 7.

¹¹⁶ Підраховано за: *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей... Т. 1. С. 54–100.

¹¹⁷ Підраховано за: Военно-топографическая карта Волынской губернии. Ряд XXI, лист 6, 7; ряд XXII, лист 6, 7.

¹¹⁸ Підраховано за: Список населенных мест Волынской губернии. Житомир, 1887. С. 1–27.

Збільшення кількості поселень спричиняло збільшення їхньої густоти. Якщо на початку 80-х років XIX ст. у поліських волостях Житомирського повіту на одне поселення припадало 13 км² площі, то в 1887 р. – вже 8 км². Тоді ж при незначному збільшенні кількості поселень зменшилися земельні угіддя, які належали волостям, зокрема в Горошківській волості з 9,7 до 7,3 км², у Фасівській – з 10 до 7,8 км², у Барашівській – з 16 до 7,8 км², в Ушомирській – з 20,5 до 9,1 км².

Упродовж 1887–1899 років при незначній зміні кількісного складу поселень у межах поліських волостей із 263 одиниць у 1887 р. до 264¹¹⁹ у 1897 р. та 261 одиницю¹²⁰ в 1899 р. помітна велика амплітуда щодо їх виникнення-зникнення. Так, за відповідне десятиліття чисельність поселень зменшилася тут на дві одиниці, але водночас ніде не згадуються 36 інших поселень, натомість виникли 34 нові населені пункти. Інакше кажучи, за різницею лише у дві одиниці спостерігається процес заснування та зникнення 70 поселень. У поліських волостях Житомирського повіту це виглядало так: у Барашівській волості зникло 12 поселень (4 колонії, 6 слобод і 2 урочища) та виникло 10 нових (1 село, по 3 колонії й урочища, 2 фільварки й 1 хутір), у Горошківській – зникло 7 поселень (3 села, 2 колонії, слобода та урочище), виникло ж 3 нові села і 2 колонії, в Ушомирській – зникло 13 поселень (по 2 колонії, слободи та хутори, а також 7 урочищ), виникло ж 8 (6 урочищ, колонія та ферма), у Фасівській – зникло 4 одиниці (село, слобода та 2 колонії), виникло ж 11 поселень (1 село, 3 колонії, 2 хутори і 5 урочищ).

Максимальна кількість населених пунктів у чотирьох поліських волостях була в 1906 р., коли вона становила 282 одиниці (27,7% усіх поселень повіту)¹²¹. У наступних роках спостерігалася зменшення їх чисельності: у 1910 р. – 277 одиниць¹²², 1911 р. – 266, 1912 р. – 265 одиниць¹²³. Процес зменшення кількості поселень на території означених адміністративно-територіальних одиниць Житомирського повіту спостерігався переважно у Фасівській волості. Якщо в Барашівській, Горошківській та Ушомирській волостях чисельність поселень упродовж 1906–1912 років зберігалася на постійному рівні (відповідно 75, 79 та 64 населених пункти), то у Фасівській волості станом на 1906 р. налічувалися 64 поселення¹²⁴, у 1910 р. – 62 одиниці¹²⁵, а впродовж наступних двох років – відповідно 48 та 47 одиниць¹²⁶. Незважаючи на це, упродовж середини 1890-х

¹¹⁹ Підраховано за: *Толмачев Н. И.* Юго-Западный край: статистическое обозрение. Т. 1. С. 232–233.

¹²⁰ Підраховано за: Список населенных пунктов Волынской губернии. Житомир, 1899. С. 1–21.

¹²¹ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 1–27.

¹²² Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 2–454.

¹²³ *Тутковский П. А.* Антропогеографические этюды по Волини. С. 110.

¹²⁴ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 1–27.

¹²⁵ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 2–454.

¹²⁶ *Тутковский П. А.* Антропогеографические этюды по Волини. С. 110.

років – 1912 року кількість поселень у поліських волостях Житомирського повіту збільшилася на 107 одиниць, тобто на 67,7%, тоді як у повіті загалом чисельність населених пунктів зросла лише на 38% – з 728 поселень у 1890-х роках до 1 006 одиниць у 1912 р. На жаль, через брак даних міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) не можемо простежити подальший розвиток поселень аж до 1946 р., коли в межах колишніх поліських волостей Житомирського повіту у складі Барашівського, Володарсько-Волинського, Коростенського, Потіївського, Червоноармійського та Черняхівського районів їх налічувалося 178 одиниць¹²⁷.

Наразі наявні лише дані, що стосуються поселень колишніх Барашівської та Ушомирської волостей. Зокрема, з 1887 р. на території Барашівської волості впродовж чотирьох наступних десятиліть кількість поселень збільшилася до 82 одиниць¹²⁸, або ж на 8%. Станом на 1926 р. тут зникло 13 поселень (6 колоній, 4 слободи та 3 урочища), що існували в 1887 р., натомість виникло 19 нових поселень, з яких у 1899 р. відомими були 9 населених пунктів, ще три фігурували в 1906 р. Проти даних 1910 р., наприкінці першої чверті ХХ ст. у межах колишньої волості постало 10 окремих поселень, натомість відсутні дані про дві колонії: Клярівську Янівку та Нейборн (Колонія Симони¹²⁹), а колонія Тумар фігурує як одне поселення з колонією Брачки¹³⁰. В Ушомирській волості впродовж 1887–1926 років кількість поселень збільшилася на 11 одиниць, або ж на 17%. Тоді ж виокремилася 47 поселень, натомість було вилучено з реєстру 36 населених пунктів, 29 з яких ще фігурували у списках поселень за 1910 р.

З 1912 р. до 1946 р. на території чотирьох поліських волостей Житомирського повіту кількість поселень зменшилася на 67%, що в абсолютних показниках становить 87 одиниць, тоді як на території усього повіту чисельність поселень зменшилася на 476 одиниць, тобто на 47%¹³¹. Поліські поселення північних волостей у 1946 р. становили 33,6% від усіх зареєстрованих населених пунктів колишнього Житомирського повіту. Кількість населених пунктів колишньої Барашівської волості скоротилася до 48 одиниць (на 41%), Ушомирської – до 38 поселень (на 48%). Серед 41 поселення, що зникли за цей період у Барашівській волості, основним типом були колонії – 23 одиниці, решту становили слободи, урочища та хутори. В Ушомирській волості немає даних про 47 поселень, із них про 10 хуторів та 25 лісничівок.

У Новоград-Волинському повіті в 1879 р. налічувалося 356 поселень¹³². До 1883 р. загальна їхня кількість значно зросла і становила тут уже 607 населених

¹²⁷ Підраховано за: Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. С. 161–191, 437–464.

¹²⁸ Підраховано за: Статистичний довідник по Коростенській окрузі... С. 3–58.

¹²⁹ Военно-топографическая карта Вольнской губернии. Ряд XXII, лист 6.

¹³⁰ Там же. С. 7.

¹³¹ Підраховано за: Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. С. 161–191.

¹³² Тутковский П. А. Антропогеографические этюды по Вольни. С. 91.

пунктів¹³³. Отже, лише впродовж неповних чотирьох років кількість поселень в усьому повіті збільшилася на 70,5%, а за абсолютними показниками – на 251 одиницю. До 1905 р. кількість населених пунктів у цьому повіті становила 875 одиниць¹³⁴, у 1906 р. – 930 одиниць¹³⁵, тобто збільшилася на 6,3%.

Однак уже в наступних роках спостерігається зменшення кількості поселень у Новоград-Волинському повіті: 921 поселення в 1910 р.¹³⁶, 894 – у 1912 р.¹³⁷ При схожій із повітовою тенденцією збільшення кількості поселень у діахронії, у трьох поліських волостях Новоград-Волинського повіту спостерігалися деякі відмінності. Зокрема, найбільший приріст кількості поселень у Городницькій, Смільчинській та Сербівській волостях спостерігався у період 80-х років XIX ст. – 1906 р.

У першій половині 1880-х років у межах зазначених волостей налічувалося 79 поселень¹³⁸ (за іншими даними – 51¹³⁹), а саме: у Городницькій волості 23 одиниці, Смільчинській – 32, Сербівській – 24 поселення. У 1887 р. у північних волостях цього повіту налічувалося 116 поселень (25 – у Городницькій волості, 44 – у Сербівській, 47 – в Смільчинській)¹⁴⁰. У 1906 р. тут існувало 195 населених пунктів¹⁴¹, тобто їхня кількість зросла на 79 одиниць (на 68%). Тоді ж у Городницькій волості кількість поселень збільшилась на 60% (виникло 9 урочищ, 2 села, 2 колонії та 2 хутори). У Сербівській волості, де поряд зі зняттям з обліку чотирьох хуторів виникло 29 нових поселень – 12 колоній, 9 хуторів, 6 урочищ та 2 села, тобто кількість населених пунктів збільшилася на 57%.

Помітно відрізнявся приріст поселень в Смільчинській волості, який становив 83%. Тоді одночасно з вилученням зі списків поселень с. Яменець та колонії Володимирівки Цвільської уперше почали фігурувати ферма Аннівка, хутір Ново-Спаський, 7 колоній, 7 слобод та 25 урочищ. Кількісне збільшення чисельності поселень у 1887–1906 роках мало свої особливості в кожній з трьох волостей Новоград-Волинського повіту. Якщо в Сербівській волості приріст поселень відбувався майже стабільно (у 1887–1899 рр. – на 22%, у 1899–1906 рр. – на 27%), то в Городницькій волості найбільше нових поселень виникло в 1899–1906 роках, коли приріст їх сягнув 43% (12 одиниць), тоді як у 1887–1899 роках –

¹³³ Забелин А. Военно-статистическое обозрение... Ч. 1. Приложение № 4.

¹³⁴ Памятная книжка Волынской губернии на 1906 г. С. 104.

¹³⁵ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 133–159.

¹³⁶ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 2–454.

¹³⁷ Тутковский П. А. Антропогеографические этюды по Волыни. С. 91.

¹³⁸ Підраховано за: Военно-топографическая карта Волынской губернии. Ряд XXI, лист 5, 6; ряд XXII, лист 6.

¹³⁹ Підраховано за: Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей... Т. 1. С. 157–212.

¹⁴⁰ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1887. С. 86–105.

¹⁴¹ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 133–159.

лише 12% (3 одиниці). В Ємільчинській волості тенденція щодо збільшення чисельності поселень мала цілком протилежну хронологічну специфіку: найбільший приріст був у 1887–1899 роках (76%, або 36 поселень), а вже в 1899–1906 роках він становив лише 3,6% (3 поселення).

До 1910 р. у зазначених волостях спостерігалось збільшення чисельності поселень лише на дві одиниці¹⁴²; одночасно зі зникненням урочища Руденька в Сербівській волості виникли хутори Крива Річка і Ставки, в Ємільчинській – урочище Овчарня. Однак у 1912 р. показники повернулися до стану 1906 р.¹⁴³ У 1906–1926 роках у трьох поліських волостях Новоград-Волинського повіту кількість поселень сягнула свого максимуму – 234 одиниці¹⁴⁴, тобто приріст становив 20% (39 одиниць).

За двадцятиліття на території Городницької та Ємільчинської волостей кількість поселень збільшилася відповідно на 35% і 34%, натомість у Сербівській волості вона зменшилася на 7% (на 5 одиниць). Однак ця різниця (у 5 поселень) стосується лише кількісних показників, тоді як тогочасні зміни торкнулися 31 населеного пункту: у 1906–1926 роках з обліку зняли 18 населених пунктів (с. Козорізівка, 3 колонії, 6 урочищ та 8 хуторів), натомість виникло 13 малодвірних поселень.

Площа, адміністративно закріплена за Городницькою, Ємільчинською та Сербівською волостями, становила 2 042 км², або ж 28,1% території усього повіту. Тут у 1906 р. розміщувалося 20,9% усіх населених пунктів повіту, у 1910 р. – 21,3%, а в 1912 р. – 21,8%. Станом на 1946 р. поселення трьох колишніх волостей Новоград-Волинського повіту відійшли до складу Городницького та Ємільчинського районів Житомирської області, окремі ж населені пункти – до складу Барашівського району Житомирської та Корецького району Рівенської областей. Загалом же наприкінці першої половини ХХ ст. в межах колишніх поліських волостей Новоград-Волинського повіту кількість поселень скоротилася до 107 одиниць¹⁴⁵, тобто проти 1926 р. зменшилася у 2,1 рази. Удвічі менше стало поселень у колишніх Ємільчинській та Сербівській волостях (відповідно 55 та 32 одиниці) і в 2,7 рази (з 54 до 20 поселень) на території колишньої Городницької волості.

У Рівенському повіті, більша частина волостей якого була в межах Полісся, у 1879 р. налічувалося 440 поселень¹⁴⁶, у 1883 р. – 711 одиниць¹⁴⁷, тобто збільшилося на 61,6%. До 1906 р. кількість їх тут зросла до 923 одиниць¹⁴⁸,

¹⁴² Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 2–454.

¹⁴³ Тутковский П. А. Антропогеографические этюды по Волыни. С. 108–109.

¹⁴⁴ Підраховано за: Статистичний довідник по Коростенській окрузі. С. 3–58.

¹⁴⁵ Підраховано за: Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. С. 161–191.

¹⁴⁶ Тутковский П. А. Антропогеографические этюды по Волыни. С. 91.

¹⁴⁷ Забелин А. Военно-статистическое обозрение... Приложение № 4.

¹⁴⁸ Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 188–212.

тобто на 212 одиниць більше, або ж на 29,8%. У 1910 р. тут існувало 947 населених пунктів¹⁴⁹, тобто кількість їх зросла на 24 одиниці (на 2,6%) за п'ять років. В одинадцятьох поліських волостях, що становили, як уже зазначалося, 75% території Рівенського повіту, кількість населених пунктів збільшилася з 306 одиниць¹⁵⁰ у 1880-х роках до 598 поселення¹⁵¹ у 1906 р., тобто на 95%. Упродовж наступних п'яти років чисельність поселень на території поліських волостей збільшилася на 5%, що в абсолютному значенні склало 629 населених пункти¹⁵². Далі спостерігалось зменшення кількості поселень як у поліських волостях, так і в повіті загалом. До 1912 р. в Рівенському повіті чисельність поселень скоротилася до 880 одиниць, або ж на 6,5%, тоді як у північних волостях – на 13,5% (до 544 одиниць)¹⁵³.

У 1921 р. на території Рівенського повіту, що увійшов до складу Польщі, налічувалося 1 010 населених пунктів, із них 61% перебувало на території колишніх поліських волостей¹⁵⁴. За десятиліття через пертурбації (воєнні дії, зміну політичних режимів, втрату населення, зокрема і через переселення етнічних німців та чехів) чисельність поселень на цій території зросла на 15,8%, або до 630 одиниць, враховуючи і 6 поселень (села Кленова і Кленова Рудня, слободи Брониця й Пісківка, колонія Криниці, урочище Перехрестя, а також чотири хутори й поселення Броницький Завод, що виникли на початку 1920-х років на земельних угіддях цих населених пунктів) колишньої Селищенської (Людвипольської) волості, що відійшли до Городницького району Коростенської округи. Загалом у колишньому Рівенському повіті кількість поселень збільшилася на 14,7%. Можливо, що аналогічну з 1910 р. кількість поселень польський перепис зафіксував стагнацію їхнього розвитку напередодні Першої світової війни. Як відомо, активна військова колонізація на приєднаних територіях, коли виникла значна кількість нових колоній, почалася з ухваленням сеймом 17 грудня 1920 р. закону про формування земельного фонду для військового осадництва. Однак кількісні дані свідчать лише про різницю між чисельністю поселень у різні роки, тоді як амплітуда їх виникнення-зникнення є значно більша. Особливо це характерно для волостей. Наприклад, у Костопільській волості, де в 1921 р. кількість поселень відповідала стану 1910 р. і становила 57 одиниць, цей паритет значив лише те, що вилучення з обліку 17 населених пунктів компенсувало виникнення 17 нових поселень. У поліських волостях Рівенського

¹⁴⁹ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 2–454.

¹⁵⁰ Підраховано за: Военно-топографическая карта Волынской губернии. Ряд XIX, лист 5; ряд XX, лист 4, 5, 6; ряд XXI, лист 4, 5, 6.

¹⁵¹ Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 188–212.

¹⁵² Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 2–454.

¹⁵³ Підраховано за: *Тутковский П. А.* Антропогеографические этюды по Волыни. С. 91, 109, 111.

¹⁵⁴ Підраховано за: *Skorowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej...* Т. 8. С. 58–65; Т. 9. С. 47–61.

повіту з 1910 р. до 1921 р. зникло 184 поселення, тоді як виникло 185. Зокрема, у Березнівській волості з обліку було знято 18 поселень і зафіксовано 26 нових, у Вирівській волості відповідно 11 і 24, у Висоцькій волості – 29 та 11, у Деражненській волості – 11 і 19, у Дубровицькій – 23 і 16, у Любиковицькій волості – 14 і 15, у Селищській волості – 27 і 18, у Немовицькій волості – 6 і 10, у Степанській волості – 16 і 22, у Стидинській волості відповідно 12 і 7 поселень.

Через брак джерел не можемо прослідкувати динаміку зміни чисельності поселень на всій території поліських волостей колишнього Рівенського повіту в міжвоєнний період. Згідно з даними адміністративно-територіального устрою УРСР від 1 вересня 1946 р., на відміну від початку 1920-х років, кількість населених пунктів скоротилася тут до 887 одиниць¹⁵⁵, тобто на 13,8%. Але в 1950-х роках дослідники, провівши етнографічні експедиції, відзначали, що ця кількість поселень Рівенської області є далеко не повна.

Наприклад, за відомостями довідника адміністративно-територіального устрою до сільської ради Борового Рокитнівського району належало 13 хуторів¹⁵⁶, насправді ж вона охоплювала ще п'ять необлікованих малодвірних поселень¹⁵⁷. Однак навіть за офіційними даними на території колишніх поліських волостей Рівенського повіту різниця становила лише 17 одиниць (на 2,7%). На території волостей процес розвитку поселень був різний: у сімох з одинадцяти поліських волостей колишнього Рівенського повіту, порівняно з даними 1921 р., зменшення кількості поселень сягнуло від 16,6% у Дубровицькій волості до 78% у Костопільській. Із 1920-х років до кінця 1940-х років кількість населених пунктів збільшилася на: 5 одиниць (7,5%) у Степанській волості, 37 одиниць (215%) у Немовицькій, 83 одиниці (245%) у Вирівській¹⁵⁸. У Любиковицькій волості кількість поселень була тоді на рівні 1921 р. (33 одиниці), хоча і зникли колонія Прибій (Przybyj), лісничівка Залешанська, фільварки Бережки та Колки, а також п'ять хуторів – Іст, Кам'яне Поле, Маклаків, Погоня, Поledo. Натомість виникло 9 нових хуторів. На території Вирівської волості при збільшенні кількості поселень на 83 одиниці, порівняно з 1921 р., виникло 107 хуторів, натомість зняли з обліку 24 поселення.

На території усього Радомишльського повіту на початку 1860-х років налічувалося 314 поселень¹⁵⁹, а в межах 12 його північних волостей – 231 (73,5%

¹⁵⁵ Підраховано за: Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. С. 437–464.

¹⁵⁶ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. С. 461.

¹⁵⁷ Козакевич М. З. Типи поселень на Українському Поліссі // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. Київ, 1959. Вип. 4. С. 26.

¹⁵⁸ Підраховано за: Skorowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej... Т. 8. С. 58–65; Т. 9. С. 47–61; Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. С. 435–466.

¹⁵⁹ Підраховано за: Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев, 1864. С. 108–188.

від усіх населених пунктів). У середині 1890-х років тут уже значилося 145 нових населених пунктів, тобто їхній приріст сягнув 62,7%¹⁶⁰. Тоді ж у чотирьох південних волостях цього ж повіту приріст населених пунктів становив 7,2% – із 83 одиниць у першій половині 1860-х років до 89 одиниць у середині 90-х років XIX ст.

Згідно зі списком поселень Київської губернії, 1900 року в Радомишльському повіті налічувалися 674 поселення, з них 510 у північних волостях¹⁶¹. Отож з початку 60-х років XIX ст. до 1900 р. кількість поселень у північних волостях Радомишльського повіту зросла на 120,8%, тоді як у повіті загалом лише на 114,6%. Середні показники стосовно розселення людей у повіті трохи вирівнювали специфіку збільшення кількості поселень на території кожної окремої волості.

Упродовж 40 років найменше нових поселень виникло в Іванківській волості – 5 одиниць, або ж 41,6%, у Мартиновицькій і Хабенській волостях чисельність поселень збільшилася відповідно на 60,8% та 87,5%. У Вишевицькій волості кількість населених пунктів збільшилася удвоє – з 20 до 40 одиниць. В інших поліських адміністративних складових Радомишльського повіту приріст поселень становив понад 100% – від 106% у Приборській волості до 772% у Чорнобильській. Зокрема, у Чорнобильській волості кількість поселень зростала так: 18 населених пунктів на початку 1860-х років¹⁶², 34 одиниці в 90-х роках XIX ст.¹⁶³, 49 – у 1900 р.¹⁶⁴ Але вже в 1926 р. на території колишньої Чорнобильської волості, що відійшла до складу двох новостворених районів (Чорнобильського та Шепелицького), спостерігався єдиний серед інших поліських волостей випадок зменшення їхньої кількості – до 44 одиниць¹⁶⁵, тобто на 11,4%. У межах решти колишніх поліських волостей Радомишльського повіту спостерігалася тенденція до збільшення чисельності поселень. Від початку XX ст. на чверть збільшилася їхня кількість на території Приборської волості – до 44 одиниць у 1926 р. У Хабенській волості кількість поселень збільшилося на 46% (до 22 одиниць), у Розважівській волості – на 59,5%, у Горностаїпільській – на 67%, у Шепелицькій волості – на 69%, в Іванківській – на 76,5%, у Красятицькій волості – на 105%. Найбільший приріст чисельності поселень з початку XX ст. спостерігався у межах колишньої Мартиновицької волості – з 37 одиниць до 168, або ж у 4,5 рази. Загалом же у згаданих дев'ятьох волостях, які після адміністративно-територіальної реформи відійшли до Київської округи, у 1926 р. налічувалося 598 населених пунктів.

¹⁶⁰ Підраховано за: Военно-топографическая карта Киевской губернии. Ряд XX, лист 8, 9; ряд XXI, лист 7, 8, 9; ряд XXII, лист 7, 8, 9.

¹⁶¹ Підраховано за: Список населенных мест Киевской губернии. Киев, 1900. С. VII–LXXXIII, 1001–1291.

¹⁶² Підраховано за: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии... С. 108–188.

¹⁶³ Підраховано за: Военно-топографическая карта Киевской губернии. Ряд XX, лист 8, 9; ряд XXI, лист 8, 9.

¹⁶⁴ Підраховано за: Список населенных мест Киевской губернии. С. VII–LXXXIII.

¹⁶⁵ Підраховано за: Список поселень Київської округи. Київ, 1926. С. 57–63.

Упродовж наступних десятиліть тенденція розвитку поселень на території Полісся у межах колишнього Радомишльського повіту виявилася цілком протилежною. Станом на 1946 р. у 9 волостях, що перебували у складі Київської області, кількість поселень становила 240 одиниць, тобто проти 1926 р. зменшилася у середньому на 144%: від 15,8% (з 22 до 19 поселень) у Хабенській волості до 579% (з 168 до 29 одиниць) у Мартиновицькій. Якщо порівнювати кількість поселень усіх поліських волостей Радомишльського повіту, то упродовж першої половини ХХ ст. чисельність населених пунктів зменшилося тут на 111 одиниць, або ж на 27,8%.

Отож упродовж 1880–1910 років на території Середнього Полісся у межах Волинської губернії кількість поселень збільшилася на 711 одиниць, тобто на 66,4%, натомість до 1946 р. скоротилася на 275 одиниць (на 18,3%). На зміну чисельності поселень впливала також територіальна приналежність до різних політичних режимів. До початку 1920-х років, коли поліські землі перебували в межах однієї держави, тут спостерігалася тенденція до збільшення їхньої чисельності, що засвідчує статистика першого двадцятиліття ХХ ст. З 1921 р., коли єдиний етнографічний масив розділив політичний кордон між Польщею та Радянським Союзом, а також різні для кожної з цих держав суспільно-політичні та економічні умови спричинили відмінності у процесах, що впливали на розвиток поселень. Це виразно виявляється на прикладі волостей Овруцького та Рівенського повіту, які в міжвоєнний період перебували у складі Польщі. У північних волостях Житомирського та Новоград-Волинського повітів кількість поселень у 1946 р., проти 1912 р., скоротилася відповідно на 48,9% та 82%, на території колишнього Овруцького повіту – на 78%. Натомість у поліських волостях Рівенського повіту та Кисорицької волості Овруцького повіту їхня чисельність збільшилася відповідно на 12,7% і 362,8%. Порівнюючи відому нам максимально зафіксовану кількість поселень на території Середнього Полісся у 1921 р. для частини поліських земель, які відійшли до Польщі, та 1926 р. – у межах радянської України, з кількісним складом населених пунктів у 1946 р. виявляємо значно більші розбіжності. У поліській частині Новоград-Волинського повіту кількість поселень зменшилася на 54%, у Житомирському повіті (Горошківська та Ушомирська волості) – на 45%, в Овруцькому повіті – на 97%, у Рівенському повіті – на 2,7%. У Кисорицькій волості Овруцького повіту кількість поселень у 1926–1946 роках збільшилася на 18%.

На жаль, через брак даних про кількість поселень станом на 1941 р. не можемо достеменно визначити конкретний період часу, коли почалася ліквідація великої кількості малодвірних поселень Середнього Полісся. Однак наведені дані засвідчують, що, ймовірно, зменшення кількості поселень було похідне від колективізації, під час якої селян примусово концентрували в більших поселеннях насамперед через усупільнення земельних фондів, що позбавляло економічного підґрунтя розвитку малодвірних поселень хутірського типу. Про це також опосередковано свідчить зміна принципів їхньої характеристики. Зокрема, згідно

з джерелами ХІХ – першої третини ХХ ст. серед основних елементів статистичної характеристики поселення були його тип, адміністративна приналежність, кількість мешканців (іноді окремо за статтю) та кількість дворів або господарств.

Після колективізації 1930-х років “двір” як основний елемент господарської характеристики населеного пункту вже не значиться. Господарство чи “двір” зі зміною соціально-виробничого устрою, в якому засоби виробництва і сільськогосподарську продукцію усуспільнили, перестали виконувати роль найменшої господарської одиниці виробництва. Натомість основним показником для характеристики поселення обрали кількість населення, хоча серед мешканців і далі означенням величини населеного пункту продовжувала вважатися кількість дворів чи “номерів”.

Основними соціальними типами поселень, що історично склалися на території Полісся, як і скрізь в Україні, були село, присілок, виселок, хутір. Щоправда, сама номенклатура населених пунктів була значно чисельніша. Скажімо, у російських джерелах ХІХ – першого десятиліття ХХ ст. для означення різноманітних за походженням та соціально-економічним статусом поселень використовувалися такі назви: “містечко”, “село”, “деревня” (сільське поселення без церкви¹⁶⁶), “присілок”, “виселок”, “слобода” (поселення орендаря¹⁶⁷), “колонія”, “хутір”, “урочище”, “поселення” (“посёлок”), “ферма”, “фільварок”, “передмістя”¹⁶⁸. У списках поселень, що їх видавали губернські статистичні комітети, назви “гута”, “рудня”, “буда” вживалися для означення окремого типу поселень, незалежно від кількості наявних дворів та уточнення про те, чи це є “село”, чи “деревня”. У писемних джерелах середини ХІХ ст. “буда” як тип поселення часто ототожнювалася з висілком¹⁶⁹.

Значно зменшилася кількість назв населених пунктів у 1920-х роках: “містечко”, “село” (щоправда поряд з означенням села як типу поселення вказувався його колишній статус – “деревня”, “передмістя”, “поселення”, “виселок”, “хутір”, “слобода”, “колонія”, “урочище”, “лісова сторожка”)¹⁷⁰. На території Середнього Полісся, що перебувала в міжвоєнний період у складі Польщі, для означення різних типів поселень використовували такі терміни: “wieś”, “kolonja”, “folwark”, “futor”, “osada”, “przedmieście”, “przysiółek”, “osada leśna”, “osada młyńska”¹⁷¹. У другій половині ХХ ст. наявну сукупність термінів

¹⁶⁶ Энциклопедический словарь Брокгауза-Эфрона. Санкт-Петербург, 1893. Т. 19. С. 429.

¹⁶⁷ Ярошевич А. И. Очерк хуторских хозяйств Киевской губернии. Киев, 1911. С. 30.

¹⁶⁸ Военно-топографическая карта Киевской губернии; Военно-топографическая карта Волынской губернии; Список населенных мест Киевской губернии. Киев, 1900; Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906; Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911.

¹⁶⁹ Фундуклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург, 1852. Ч. I. С. 292–293.

¹⁷⁰ Список поселень Київської округи. Київ, 1926.

¹⁷¹ Skorowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej... Т. 8, 9.

уніфікували, а їхня номенклатура використовується з незначними змінами і досі: “селище міського типу” (сmt), “селище”, “село”, “хутір”¹⁷². Нині термін “хутір”, яким означували малодвірне поселення, вилучений з обігу; вживаючи його, розуміють поселенське утворення, що не має статусу поселення¹⁷³.

У різний період часу кількість поселень різних соціальних типів не була стала, відповідно змінювалася частка кожного типу поселень у межах загальної кількості населених пунктів. Основним типом сільського поселення на Волині, як, зрештою, і в інших регіонах України¹⁷⁴, було село – традиційний осередок проживання українців, більшість жителів якого займалася сільським господарством. Село – це переважно багатодвірне розміщення індивідуальних садиб у межах однієї селянської громади, мешканці якої володіли або користувалися спільними орними, сіножатними, лісовими та іншими ділянками сільськогосподарських угідь. Наприкінці другої третини XIX ст. у Волинській губернії налічувалися 2 204 села¹⁷⁵, у першому десятилітті XX ст. – 3 416¹⁷⁶, тобто із середини XIX ст. до початку XX ст. їхня кількість зросла на 1 212 одиниць (на 55%).

У поліських волостях чотирьох зазначених повітів Волинської губернії усередині 1880-х років налічувалося 1 072 поселень, з яких статус села мали 644 (60% усіх поселень), зокрема 324 (60%) в Овруцькому повіті, 171 (58,6%) у десятиох північних волостях Рівенського повіту, 95 (60%) у чотирьох поліських волостях Житомирського повіту, 54 (66%) у трьох волостях Новоград-Волинського повіту¹⁷⁷.

У 1905 р. тутешні села становили 36,6% усіх поселень, або ж 616 одиниць із 1 683 зареєстрованих. Зокрема, в Овруцькому повіті були 322 села (51,5%), в окреслених межах Рівенського повіту – 148 (25,5%), Житомирського – 90 (32%), Новоград-Волинського – 56 (28,7%). Отож у трьох перших повітах спостерігалось зменшення кількості сіл, лише в Новоград-Волинському повіті їхня чисельність збільшилася на дві одиниці. Загальна ж частка серед зареєстрованих поселень зменшилася більше, ніж удвічі.

Однак кількісні зміни не в повній мірі відображають процеси, що відбувалися тоді, позаяк одні поселення набували статусу села, інші ж, навпаки – утрачали цей статус або ж зовсім відсутні у списках поселень. Наприклад, з кінця XIX ст. до 1905 р. в Овруцькому повіті кількість сіл зменшилася на дві одиниці, проте

¹⁷² Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. Київ, 1947.

¹⁷³ Проект Закону України “Про територіальний устрій України”.

¹⁷⁴ Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в українських Карпатах XIX – початку XX ст. Київ, 1994. С. 29.

¹⁷⁵ Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańce... S. 57.

¹⁷⁶ Обзор Вольнской губернии за 1911 г... С. 2.

¹⁷⁷ Підраховано за: Военно-топографическая карта Вольнской губернии. Ряд XX, лист 5, 6, 7, 8; ряд XXI, лист 5, 6, 7, 8.

не було ще обліковано 16 сіл, а свій статус змінили 46 місцевих поселень: до категорії сіл перевели 13 слобід та 7 хуторів, до категорії колонії – два села, 18 одиниць набули статусу слободи, п'ять – хутора, а с. Матвієвичі Покалівської волості – фільварку. Зокрема, хуторами стали колишні села Рудня Базарська Базарської, Піски Красятицької, Обиходівська Буда, Давидківська Грезля Христинівської та Середня Рудня Покалівської волостей. Цікаво, що вже згадане село-фільварок Матвієвичі, яке в 1906 р. об'єднувало 2 двори та 5 мешканців¹⁷⁸, фігурує як фільварок і в 1910 р.¹⁷⁹. У джерелах пізнішого походження це поселення одночасно згадується і як “хутір”¹⁸⁰, і як “село”¹⁸¹.

У 1910 р. в межах Середнього Полісся налічувалося 621 село (34,9%) із 1 780 зареєстрованих поселень¹⁸², зокрема в Овруцькому повіті – 326 (46%), у межах поліських волостей Рівенського повіту – 153 (25,6%), Житомирського – 85 (30,7%), Новоград-Волинського – 57 сіл (28,9%).

У Рівенському повіті при відносному збільшенні поселень зі статусом села на п'ять одиниць за неповні п'ять років зникли два населені пункти, виникли чотири нових села, а свій статус змінили 5 поліських поселень: до категорії сіл перевели колонію Кам'янку Ляди Стидинської волості, слободу Вичимир Селищенської і Татинне Вирівської та хутір Качан Селищенської волостей, а с. Майдан Янкевицький набуло статусу хутора. У Новоград-Волинському повіті з 1905 р. до 1910 р. кількість сіл збільшилася з 56 до 57 одиниць – через появу нового поселення Крива Річка Сербівської волості.

Кількісні зміни, що сталися наприкінці XIX – у першому десятилітті XX ст. у поліських волостях Волинської губернії, можемо виділити таку особливість: при зменшенні загальної кількості сіл, чисельність поселень, що були парафіяльними центрами, збільшилася з 173 до 182 одиниць, тобто на 5%, натомість поселень, які в російських джерелах фігурують як “деревня”, зменшилася з 471 до 434 одиниць, або ж на 7,85%.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. частка власне сіл у загальній кількості поселень у зазначених волостях Радомишльського повіту зменшилася. Якщо в 90-х роках XIX ст. із 376 місцевих поселень селами були 313 (83,2%)¹⁸³, то на початку XX ст. лише 297 (58,5%) із 508 населених пунктів. За неповне десятиліття виникли чотири нові поселення зі статусом села: Рудня Малинська і Рудня Городищська Малинської, Гришківка Потіївської та Кринички Розважівської волостей. Облітки та Шлямарка Потіївської волості як два окремі населені

¹⁷⁸ Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 169.

¹⁷⁹ Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 244.

¹⁸⁰ *Ксенжпольский А. В.* Результаты научной поездки по Волыни в 1912 г. // Труды Общества исследователей Волыни. Житомир, 1902. Т. 11. С. 79.

¹⁸¹ *Тутковский П. А.* Древнейшая добывающая промышленность на Волыни // Труды Общества исследователей Волыни. Житомир, 1902. Т. 11. С. 167.

¹⁸² Підраховано за: Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 2–454.

¹⁸³ Підраховано за: Военно-топографическая карта Киевской губернии. Ряд XX, лист 8, 9; ряд XXI, лист 7, 8, 9; ряд XXII, лист 7, 8, 9.

пункти¹⁸⁴ у списках поселень фігурують як одне село “Облітки-Шлямарка”¹⁸⁵; хутори Будище Приборської, Дябловичі Горностайпільської, Заліські Млини Чорнобильської волостей та слобода Вихля Потіївської волості набули статусу села. Натомість 18 сіл стали колоніями (Коростилівка Потіївської, Буда Стремигородська Малинської волостей), слободами (10 одиниць) та хуторами (6 поселень). Із початку ХХ ст. в документах відсутні як окремі населені пункти Кримська Рудня Вишевицької, Нивки Красятицької, Гута Ворсівська, Дерманівка, Кошарка, Нова Рудня, Возня і Рудня Биківська Малинської, Рудня Хабенська і Рудня Максимовицька Мартиновицької, Валерівка, Корчівка, Столиня (Стовпня), Сторожка Потіївської волостей. Отже, за зазначений період зміна статусу торкнулася 40 поселень Радомишльського повіту, а різниця між тими населеними пунктами, що виникли і зникли, становила 16 одиниць.

Велику групу сільських поселень Середнього Полісся становили хутори, фільварки, ферми, урочища, слободи і лісничівки. Проте часто малодвірні поселення, відмінні за своїм походженням та соціально-економічним статусом, іменувалися однаково і, навпаки, поселення одного й того ж типу називалися по-різному. Дуже поширеним типом поселення був “хутір” – сільське, часто однодвірне поселення за межами села¹⁸⁶. Згідно з даними сучасників, назва “хутір” була на Поліссі загальнопоширена і вживали її на означення окремих селянських дворів¹⁸⁷. Ведення господарства на хуторі ґрунтувалося, зазвичай, на земельній ділянці суцільного масиву. Тут же була садиба. Щоправда, на початку ХХ ст. намагалися розрізнити малодвірні поселення різного соціально-економічного статусу за способом ведення господарства, позаяк хуторами називали будь-яке малодвірне поселення поза межами села¹⁸⁸. Задля агітації селян переселятися на хутори 25 квітня 1908 р. Головне управління землевпорядкування і хліборобства Російської імперії видало циркуляр № 15 “Про організацію показових хутірних господарств”¹⁸⁹. Перед повітовими землевпорядними комісіями було поставлене завдання обстежити хутірні господарства, маючи на меті виявлення хуторів, які відповідали б вимогам показового господарства. На виконання вимог циркуляру Волинська губерньська землевпорядна комісія ухвалила рішення про створення в усіх повітах показових селянських господарств¹⁹⁰.

Однак під час опрацювання результатів обстеження значну кількість пропозицій повітових комісій відхилили, позаяк укладачі по-різному тлумачили термін “хутір”; вони мали на думці переважно тип поселення, хоча йшлося про

¹⁸⁴ Военно-топографическая карта Киевской губернии. Ряд XXII, лист 7.

¹⁸⁵ Список населённых мест Киевской губернии. Киев, 1900. С. LI, 1200.

¹⁸⁶ Маркус В. Хутір // Енциклопедія Українознавства. Париж; Нью-Йорк, 1984. Т. 10. С. 3642.

¹⁸⁷ Ярошевич А. И. Очерк хуторских хозяйств Киевской губернии... С. 31; Skorowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej... Т. 8. S. VI; Т. 9. S. VI.

¹⁸⁸ Ярошевич А. И. Очерк хуторских хозяйств Киевской губернии... С. 31.

¹⁸⁹ ДАЖО, ф. 226, оп. 1, спр. 47, арк. 7.

¹⁹⁰ Там само. Спр. 50, арк. 1.

тип ведення господарства. Така невизначеність спричинила те, що виконавці Новоград-Волинської повітової землевпорядної комісії навіть самі дали означення об'єкту дослідження:

Під хутірськими господарствами ми розуміємо господарство поселенця на відрубному шматку землі кількістю (площею. – *Г. Р.*) не менше 4 і не більше 15 десятин за умови, що на цій землі стоять усі його (поселенця. – *Г. Р.*) господарські споруди¹⁹¹.

Спорадично “хуторами” й “урочищами” називали поселення на лісорозробках¹⁹². Так, у списках населених пунктів Волинської губернії поселення типу лісничівки, які були в Житомирському, Овруцькому та Новоград-Волинському повітах, а також Лісовий Двір і Лісопильня Степанської волості Рівненського повіту, означені як “хутір”¹⁹³, а Лісна Контора Ушомирської волості Житомирського повіту – як “урочище”¹⁹⁴. Натомість як “урочище” спершу фігурують поселення Рудня Карпилівська Немовицької і Залісся Березнівської волостей Рівненського повіту¹⁹⁵, а згодом – уже як “лісова сторожка”¹⁹⁶.

Причинами виникнення хуторів на теренах Волинської губернії дослідники вважали збільшення кількості господарств і зменшення через це придатних для утворення нових садиб ділянок землі. Вказувалося також на те, що місцеві селяни переймали певний досвід німецьких і чеських колоністів, які розміщували свої садиби та житла посеред суцільного масиву орної землі¹⁹⁷. Однак практика колоністів мала лише стимулювальне значення. Насправді ж господарства хутірського типу, що їх називали “дворищами”, були відомі вже в XIII–XVI ст.¹⁹⁸, а в XIX ст. окремі хутори місцевих селян існували задовго до початку масової чеської та німецької колонізації на території Волинської губернії. Треба пам'ятати і про те, що до заснування малодвірних поселень хутірського типу колоністів спонукали деякі місцеві чинники.

Зокрема, колоністи-чужоземці купували суцільні ділянки з державного земельного масиву, який особливо збільшився після польського повстання 1863 р. Придбання суцільної земельної ділянки неминуче передбачало створення саме хутірського господарства. Процес витіснення феодалної системи землеволодіння та землекористування капіталістичною вплинув на територіальне перегрупування

¹⁹¹ ДАЖО, ф. 226, оп. 1, спр. 772, арк 389.

¹⁹² Ярошевич А. И. Очерк хуторских хозяйств Киевской губернии... С. 29.

¹⁹³ Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 224, 226.

¹⁹⁴ Там же. С. 224

¹⁹⁵ Военно-топографическая карта Волынской губернии. Ряд XX, лист 5; Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 196.

¹⁹⁶ Там же. С. 206; Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 138.

¹⁹⁷ Толмачев И. Н. Юго-Западный край: статистическое обозрение. Т. 1. С. 245.

¹⁹⁸ Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. Київ, 1976. С. 148.

трудових ресурсів у сільській місцевості, що, своєю чергою, позначилося на мережі сільських поселень, зокрема хуторів. Згідно з даними сучасників, у середині XIX ст. на території Волинської губернії було лише 78 хуторів¹⁹⁹, а за матеріалами початку XX ст. їхня кількість зросла тут до 2 603 одиниць²⁰⁰.

На момент виникнення хутори часто були однодвірними чи малодвірними поселеннями. В одних випадках вони переростали в багатодвірні поселення, в інших – зникали зовсім. Із позначених на картах кінця XIX ст. поселень багатьох уже не виявляємо у списках початку XX ст. Наприклад, із 217 хуторів поліських волостей Волинської губернії, позначених на топографічних картах 90-х років XIX ст., 131 одиницю не вдалося ідентифікувати у списках поселень 1910 р. Серед них на російській та австрійській топографічних картах без власної назви було позначено 30 поселень. Наприклад, поблизу с. Буда Бобрицька Барашівської волості Житомирського повіту наприкінці XIX ст. були розкидані двори, об'єднані загальною назвою “Хутори”²⁰¹. Зазначений на карті хутір без власної назви в Горошківській волості Житомирського повіту в документах пізнішого походження поданий як “Силянський Млинок”. Означений на карті власною назвою “Хутір Бабських” Коростенської волості Овруцького повіту, у списках поселень 1906 р. фігурує як “Дорошицький”²⁰².

Натомість, порівняно з даними топографічних карт XIX ст., у списках поселень початку XX ст. наявна значна кількість нових хуторів, урочищ та ферм. Зокрема, у 1910 р. зафіксовано 526 хуторів, ферм і незаселених урочищ, 34 лісничівки та осади, 81 слободу, які не позначені на карті.

Різноманітністю відзначалися невеликі поселення, які означали загальним терміном “урочище”. “Урочищем” називали ділянку, яка виділялася серед навколишньої місцевості природними ознаками, становила природну межу (яр, гору)²⁰³. Назва “урочище” для означення різновиду поселення походить від характеру обраного для заселення місця. Наприклад, поселення Журавлинка і Будище Нововороб'ївської волості Овруцького повіту перебрали назву місцевості, де вони лежали. Новоутворене поселення не завжди набувало назви урочища як місцевості. Наприклад, засноване в урочищі Бобриха Коростенської волості поселення іменувалося як Березівка. “Урочищами” іноді називали також присілки чи висілки з великих сіл і місцевостей, де раніше були поселення²⁰⁴.

Часто урочищами називали поселення, які виникли поблизу млинів (вітряків), зокрема Боровий Млинок Ушомирської волості, Млинок Фасівської волості Житомирського повіту, Борок Комаровський-Млин Степанської волості Рівненського повіту²⁰⁵.

¹⁹⁹ Nowicki F. Wotyń i jego mieszkańce... S. 57.

²⁰⁰ Обзор Волынской губернии за 1911 г. С. 2.

²⁰¹ Военно-топографическая карта Волынской губернии. Ряд XXII, лист 6.

²⁰² Там же. Ряд XXI, лист 7; Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 164.

²⁰³ Словник української мови: В 11 т. Київ, 1979. Т. 10. С. 483.

²⁰⁴ Стельмах Г. Ю. Историчний розвиток сільських поселень... С. 142.

²⁰⁵ Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 3, 15, 190.

Осередками виникнення і розвитку окремих малодвірних поселень були невеликі промисли для виробництва заліза (“рудня”, “гута”)²⁰⁶, смоли (“буда”, “майдан”, “мазарня”)²⁰⁷ та ін. Поблизу таких осередків виникала певна кількість господарств, що творили поселення, які іменувалися залежно від характеру промислу: Гута, Гутисько, Рудня, Рудки, Буда тощо²⁰⁸. Здебільшого про колишні промисли, які спричинили виникнення населеного пункту, свідчили лише їхні назви²⁰⁹.

У деяких випадках невелике поселення називалося “фермою”. За кількістю дворів, особливостями господарської діяльності жителів воно майже не відрізнялося від “хутора” та “урочища”, а на топографічних картах позначене то як “ферма”, то як “урочище”. Населений пункт Аннівка Смільчинської волості Новоград-Волинського повіту у списку поселень 1905 р. фігурує як “ферма”, а у списку поселень 1911 р. – як “урочище”²¹⁰.

Поширеними були малодвірні поселення, які називалися “фільварками”. Поселення цього типу з прилеглими до них землями становили господарства, що сформувалися в умовах феодального суспільства²¹¹. Вже в XVI ст. терміном “фільварок” означали панські садиби²¹². Розвиток капіталістичних відносин, пов’язані з цим швидкі зміни у формах землеволодіння звужували роль фільварків у господарському житті досліджуваного краю. Значні площі поміщицьких земель через викуп переходили у власність селян і колоністів. І все ж ще на початку XX ст. кількість фільварків на території поліських повітів була значна, причому певна їх частина вже втратила свій попередній соціально-економічний характер (як центр поміщицького господарства), але зберегла традиційну назву як поселення²¹³. Здебільшого “фільварки” були малодвірними поселеннями, хоча деякі з них за кількістю дворів нагадували села. Із занепадом ролі поміщицьких господарств у всій системі землеволодіння поселення типу “фільварка” нівелюється “хутором”²¹⁴. У російських статистичних довідниках початку XX ст. “фільварок” і “ферма” трактуються як тотожні типи поселень²¹⁵.

²⁰⁶ Słownik geograficzny... Т. 3. S. 229; *Фундуклей И. И.* Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург, 1852. Ч. I. С. 292–293.

²⁰⁷ Słownik geograficzny... 1880. Т. 1. С. 439; 1884. Т. 5. S. 908.

²⁰⁸ Ibid. Т. 3. S. 229.

²⁰⁹ *Иванов Л. Л.* К минералогии Волыни // Труды Общества исследователей Волыни. Житомир, 1915. Т. XI. Вып. 1. С. 129.

²¹⁰ *Иванов Л. Л.* К минералогии Волыни. С. 133; Список населённых мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 10.

²¹¹ *Стельмах Г. Ю.* Историчний розвиток сільських поселень... С. 152.

²¹² *Гуслистый К. Г.* Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. Киев, 1963. С. 91.

²¹³ Словник української мови. Т. 10. С. 506.

²¹⁴ Słownik języka polskiego, przez M. Samuela Bogumila Linde. Wydanie drugie, poprawne i rozpożone. Lwów, 1854. Т. I. S. 662, 680; *Ярошевич А. И.* Очерк хуторских хозяйств Киевской губернии... С. 30.

²¹⁵ Обзор Волынской губернии за 1911 г. С. 2.

Отож “урочища”, “хутори” і “ферми”, іноді поліські “фільварки” як типи сільських поселень чітких відмінних соціальних ознак не мали. Тому мовного означення не завжди достатньо для того, щоб судити про їхній справжній статус. Позаяк чіткого термінологічного розмежування відповідних типів поселень не було, представники місцевих адміністрацій часто трактували їх на власний розсуд.

Початок досить активному утворенню нових малодвірних населених пунктів переселенням на хутори цілих сільських громад було покладено в 1888 р., коли на хутори вийшли всі господарства села Зубринки Горошківської волості Житомирського повіту²¹⁶.

Кількість поселень хутірського типу на території поліських волостей чотирьох повітів Волинської губернії збільшилася з 369 одиниць (34,4% усіх поселень) у 1890-х роках до 775 (46%) – у 1905 р. і 864 (48,5%) – у 1910 р. Наприкінці першої половини ХХ ст. на зазначеній території зафіксовано 683 хутори (44,9%)²¹⁷, з яких 526 одиниць, або ж 77%, було розміщено на теренах, де в міжвоєнний період розвиток фермерського типу ведення господарства не припинявся. Зокрема, на території колишніх волостей Рівенського повіту хутори становили 383 одиниці (66%) із 580 зареєстрованих поселень, натомість в Овруцькому повіті – 37,6% із 657 поселень, у Житомирському – 12,4% із 178 поселень, у Новоград-Волинському – 29% із 107 населених пунктів. На території північних волостей Радомишльського повіту наприкінці 1940 років налічувався 101 хутір (25%) із 399 наявних поселень.

Отож упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на території Середнього Полісся відбулися чималі зміни в мережі поселень, виникла значна кількість нових населених пунктів різних типів. Збільшення кількості поселень зумовлювало не лише збільшення чисельності населення, воно також неабияк залежало від певних адміністративних заходів, від зміни визначення критеріїв окремих соціальних типів поселень.

Зміни у структурі поселень супроводжувалися розселенням багатодвірних сіл на нові малодвірні поселення – хутори, для яких властиві фермерські методи господарювання.

²¹⁶ Памятная книжка Волинской губернии на 1906 г. Житомир, 1905. С. 2; Хуторское расселение крестьян в Житомирском уезде // Жизнь Волыни (Житомир). 1911. 19 января.

²¹⁷ Підраховано за: Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. С. 161–191, 437–464.

**SETTLEMENTS OF THE MIDDLE POLISSIA
(MID the XIXth – MID the XXth CENTURIES)**

Hryhoriy RACHKOVSKY

The Ivan Franko National University of L'viv, the Chair of Ethnology

The article analyzes the social types, growth dynamics and quantitative changes of the settlements in the territory of the Middle Polissia. During the second half of the XIXth – early the XXth centuries there was a significant number of new settlements. Quantitative changes, however, do not fully reflect that time social and demographic processes. It is revealed that in the last quarter of the XIXth century village was the main type of rural settlements, whereas at the beginning of the XXth century its inhabitants began moving actively to new smaller settlements – hamlets. This process was stopped under Soviet rule by collectivization and socialization of lands.

Keywords: ethnology, Middle Polissia, settlement, resettlement, village, hamlet, farm.

**НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ СРЕДНЕГО ПОЛЕСЬЯ
(СЕРЕДИНА XIX – СЕРЕДИНА XX вв.)**

Григорий РАЧКОВСКИЙ

Львовский национальный университет имени Ивана Франко, кафедра этнологии

В статье анализируются социальные типы, динамика развития и количественные изменения поселений на территории Среднего Полесья. В частности, на протяжении второй половины XIX – начала XX в. возникло значительное количество новых населенных пунктов. Однако количественные изменения не в полной мере отображают процессы, которые происходили тогда. Установлено, что в последней четверти XIX в. село было основным типом сельских поселений, а в начале XX в. местные жители начали активно расселяться с многодворных поселений на новые малодворные – хутора. Остановился этот процесс в годы советской власти – в связи с коллективизацией и обобществлением земельных ресурсов.

Ключевые слова: этнология, Среднее Полесье, поселение, расселение, село, хутор, ферма.

Стаття надійшла до редколегії 2.04.2007

Прийнята до друку 20.12.2007